

Frem fra Gjemselen

FORTRENGTE FRUKTER

Av Jørgen Sandemose

Glemsel finnes virkelig. Som regel er den nyttig eller harmløs, hvis den ikke er en følge av fortrenkning. Det er det siste vi får å gjøre med i det som følger. Karl Marx (1818-1883) er blant de heldige subjekter som ikke rett og slett kan glemmes, og som bare får fortrenget fruktene av sitt arbeid. Han sto i sentrum for borgerskapets fiendtlige interesse mens han levde – det er det samme i dag. Liksom den gang er hans motstandere ikledt alle slags skinn, mens de uavvitende trekker ham inn i alskens debatter. De bekrefter dermed hans betydning for ethvert emne som kan drøftes der to eller flere møtes, til og med blant selvutnevnte filosofer. Ettersom det er i drømmer at fortrenkninger byr seg fram for å bli bearbeidet, kan vi kalle diskusjonen om Marx for et kollektivt drømmeri.

I det som følger, legger vi derimot hovedvekten på sentrale realiteter som fiendene ikke engang kan drømme om: I bunnen av Marx' teori ligger et sett bevisst tematiserte logiske betraktninger, bygd på verkene til Immanuel Kant, G. W. F. Hegel og flere. For å appellere til motstanderens leseevner, la oss *in medias res* begynne med et stykke fiendtlig logikk.

Jonathan Bennett har framført et argument mot Kants domstavle i *Kritikk av den rene fornuft*, angående triplisiteten innenfor den kvalitative domsform med dens undertilfeller affirmative, negative og uendelige dommer. I *Kant's Analytic* opererer Bennett med disse eksemplene:

Affirmativ:	(1)	«Henrik er dødelig»
Negativ:	(2)	«Henrik er ikke dødelig»
Uendelig:	(3)	«Henrik er ikke-dødelig»

Kant mener at den tredje formen representerer en syntese av

de to foregående, så «Henrik er ikke-dødelig» er ikke uten videre affirmativ. Dommen uttrykker i stedet en enhet av affirmasjon og negasjon. Det negative prinsippet i (2) foreligger i (3) som et helhetlig predikat, som dermed affirmeres, men *qua* en enhet som ikke uten videre er positiv.

Bennett sier kortfattet at det er «uncharacteristic of Kant» å si at (2) og (3),

which do the same work in almost the same way, nevertheless express different kinds of judgment just because they differ in a minor verbal detail.¹

Bennetts kommentar virker merkelig. For det første ofrer Kant dette tilfellet en helt spesiell oppmerksomhet, noe som lett kan leses ut av hans «Transcendentale logikk».²

Den opptar én av de i alt fire bemerkningene han gjør til domstavlen. Bennett skulle ha produsert et argument mot relevansen av å tillegge *domsformen* en vekt og betydning.

For det annet: Argumentasjonen her innebærer åpenbart at en først har bestemt seg for å se utelukkende på domsinholdet. I det øyeblikk man kikker ut over det «verbale», er det imidlertid slik at man i (2) benekter et predikat, mens man i (3) godtar et predikat. Hvis vi aksepterer Leibniz' oppfatning av dommenes kopula som et krav til identitet, slik at «subjektet *er* predikatet», så er dette subjektet altså identisk med predikatet på mer enn én måte. Hegel la seinere vekt på at denne forskjelligheten tilkommer dommens *form*-side.

Bennetts argumenter mot Kant er som spylt rett ut av Gottlob Freges *Begriffsschrift*. Like lite som Bennett brydde Frege seg om å argumentere særlig for grunnlaget for sitt syn på den logiske tradisjonen fra Aristoteles og Kant. Det Frege

gjorde var å forvandle dommer til setninger hvor subjekt og predikat inngikk som grammatiske innholdsmomenter på linje med kopula, som i uttrykket «det er sant (eller usant) at alle som heter Henrik er dødelige», osv. I slike opplegg til kalkyler om sannhet og usannhet blir subjekt og predikat tilsynelatende ikke lenger betraktet som utgangspunkter; eller rettere sagt: De blir verbalt skjøvet til side, i presist tilstrekkelig grad til at leseren kan overse behovet for å konstruere en referanse til det subjekt som utsier setningen. De er skoleeksempler på den «*Trennung*» eller «*Entfremdung*» Marx mente var karakteristisk for det borgerlige samfunn.

For det er det nevnte subjekt som er hovedsaken for Kant og de seinere tyske idealistene, og domssubjektet (og dermed indirekte predikatet) er en enhet som bare finnes der på grunn av den som aktivt erkjenner.

Den klassiske og avanserte borgerlige teori møtte en sannhetserkjennelse på alle felter ved midten av det 19. hundreåret – la oss si fra rundt 1848 for å antyde den historiske sammenhengen. Det ble pinlig klart at dens form pekte ut over den selv og mot nye former for kollektivitet. Løsningen kom generelt til å bestå i å gå over til irrasjonelle (voluntaristiske) problemstillinger. Det var således rimelig nok at Freges såkalte omveltning av logikken i tid falt sammen med marginalismens gjennombrudd i borgerlig økonomisk teori, samt med andre irrasjonelle modeller i filosofi og vitenskap. Det er like lite tilfeldig at Marx i sin analyse av *varen*, den moderne produksjonens «celleform», kunne uttale at

det er knapt til å undre seg over at økonomene, helt og fullt under innflytelse av materielle interesser, har oversett forminnholdet i det relative verdiuttrykket, når de profesjonelle logikerne forut for Hegel sågar overså forminnholdet i doms- og slutningsparadigmene.³

Som vi skal se nedetter, er det tydelig at Marx hadde en førsteklasses oversikt over hovedpoengene i Kants teoretiske filosofi. Likevel er det ikke sannsynlig at han direkte leste Kant etter at han avsluttet sine universitetsstudier rundt 1841. En slik omstendighet kan forklare at han setter et skille i logikkens utvikling ved Hegel, hvilket (som det vil ha fremgått) er lite rimelig overfor Kant.

På den andre siden er det klart at Freges reaksjon hadde stor oppslutning i samtiden, og at den var blitt forberedt av nærmest hele kohorten av opplysningstidens skolelogikere. Representanter for den tyske idealisme (samt forløpere som Leibniz, og enkelte nykantianske etterfølgere) har vært en- somme svaler i historien når det gjelder å bryte den snusfor-

Følgelig må varenes struktur vise seg i uttrykk som tilsvarer tenkningens grunnleggende former.

nuftige oppfatningen av dommer og slutninger. Marx sluttet seg til dem, for så vidt som han analyserte *varen – typen på arbeidsproduktet i det borgerlige samfunn* – og den form den har i bytte og sirkulasjon, ut fra et kantiansk-hegelsk skjema, og da nettopp etter et «doms- og slutningsparadigme». Fordi det her skulle være tale, ikke om en fremstilling av logikken selv, men av prinsippene for en anvendt vitenskap, innskrenket Marx seg til anvendelse av nødvendighetsdommen, som innehar former som Frege – tolv år etter førsteutgaven av Marx' hovedverk *Kapitalen* – kom til å bedømme såre nedsettende: «Skillet mellom kategoriske, hypotetiske og disjunktive dommer ser for meg ut til bare å ha grammatisk betydning».⁴

Begrepet «relativt verdiuttrykk», nevnt ovenfor, betegner hos Marx den logiske form i et tenkt bytte av varer. Slike produkter byttes selvfølgelig bare fordi de oppfyller helt forskjellige behov og derfor ikke har likhetspunkter som går ut over den passive form de foreligger i overfor subjektet. På samme måte som Kant, i den transcendentale deduksjon, fant at felleheten mellom forestillinger bare kan ligge i et *spontant* prinsipp som skiller seg fra dem alle, så finner Marx at et spontant, *produktivt* prinsipp, *arbeidet*, må utgjøre varenes felles «verdisubstans». Han hevder også at det er en abstrakt kategori, altså *en tankekategori*, som viser den felleheten som varene må ha for å opptre som *like* (noe som er forutsetningen for at de kan ta plass i samme likning), og han kaller denne felleheten «abstrakt arbeid» eller «abstrakt arbeidstid».

Følgelig må varenes struktur vise seg i uttrykk som tilsvarer *tenkningens* grunnleggende former, og disse finner Marx gjennom en samfunnsanalyse som viser hvordan vareeierne selv, det være seg borgere eller arbeidere (rene eiere av varen arbeidskraft), *qua* samfunnsmedlemmer går opp i et disjunktivt forhold til hverandre. I et slikt oppsett samles alle de former av *nødvendighet* som dommer og dermed sosiale relasjoner basalt sett kan inneha.

La oss resymere verdiuttrykkene.⁵ Utgangspunktet er «den relative verdis første eller enkle form», nemlig i det kjente eksemplet *20 alen lerret = 1 frakk*, eller, mer allment: *x vare A = y vare B*. Marx hevder at allerede denne enkle formen latent inneholder en disjunksjon, eksempelmessig som

z vare A = u vare B eller = v vare C eller = w vare D eller = x vare E eller = y vare F eller = osv.

En slik form oppstår ikke uten *vareeiere*, men heller ikke uten varenes umiddelbare medvirkning. En vare(eier) [A] står her overfor ikke bare en enkelt annen vare(eier), men

overfor en rekke av dem, og er lik en annen eller ytterligere en annen, og (på grunn av den påkrevde kvantitative ekvivalens mellom hvert vareeksemplar) nettopp bare lik én annen ad gangen, slik at disjunksjonen blir et klart tilfelle av *enten-eller*.⁶

Vi har altså for oss mennesker som eier materielle ting, og som sammenlikner ikke bare tingene, men i kraft av dette siste faktum også seg selv med hverandre. Den disjunktive formen blir altså i praksis et langt lerret å bleke, for det avgjørende poeng i denne sammenheng er at disjunksjonen som tankeform bare kan oppstå gjennom et møte av flere subjekter (selvbevisstheter). Rettere sagt er det først her selvbevissthetene oppstår, og analysen viser at det sosiale subjekt er disjungert i den produksjonsmåte som blir analysert. Marx står her i Hegels tradisjon, mer enn i Kants, for den sistnevnte utnyttet ikke de kimer til forståelse av intersubjektivitet som ligger latent i hans egen transcendentale deduksjon. Det Frege ville se bort fra, er selve det erkjennende subjektets genese gjennom dets dommers forvandlinger.

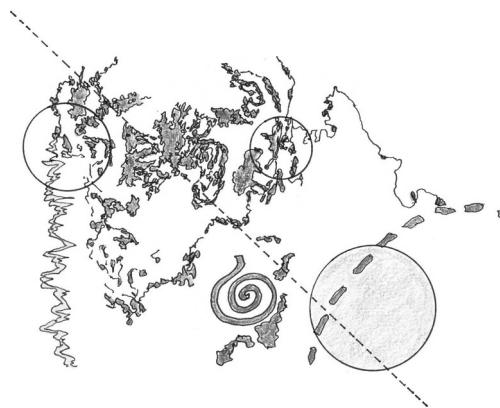
I likhet med Hegel, oppfatter Marx åpenbart enhver disjunksjon som en relasjon som i siste instans bare har to ledd, nemlig nettopp forening samt utelukkelse («eller» og «enten»). Hegel kalte disse bestemmelsene for denne dommens *allmennhet*, respektivt *særegenhet*. Betrakter vi formen ovenfor som et kollektiv (forening), vil vi få ut at varen A er ekvivalent for alle andre varer, ettersom de forholder seg som *utbyttbare* med den på lik linje. Vi aner dermed hvordan *penger* logisk er konstituert, for A er da en «allmenn ekvivalent».

Imidlertid innfører Marx nå en ny operasjon, en siste og definitivt verdiform, åpenbart for å vise hvordan den enkelte *individualitet* (som Hegel fortidde i sammenhengen) er strukturert i denne helheten. De to momentene vi hittil har betraktet, samening og eksklusjon, dreier seg derimot begge om ansamlinger av subjekter (og varer).

Formen er nå potensielt endeløs, og av følgende type:

20 alen lerret = 1 frakk *eller* = u kaffe *eller* = v te *eller* = x
jern *eller* = y hvete *eller* = osv.
1 frakk = 20 alen lerret *eller* = u kaffe *eller* = v te *eller* = x
jern *eller* = y hvete *eller* = osv.
u kaffe = 20 alen lerret *eller* 1 frakk *eller* = v te *eller* = x
jern *eller* = y hvete *eller* = osv.
v te = osv.

Samtidig danner denne skikkelsen en sluttstein i Marx' teori om forholdet mellom varesirkulasjon og enkeltstående varer, og viser hvordan det borgerlige systemet ikke kommer fri av en disjunksjon. For hvis en vare, f.eks. A i det første eksemplet, skal være allmenn ekvivalent (forformen til penger), så

må ikke bare alle andre varer være utbyttbare med den, men den må også selv være *umiddelbart* utbyttbar med alle andre varer.

Men et subjekt, la oss si vareeier A, eller lerretseieren, eller frakkseieren, eller kaffegrosserereren, er ikke bare damer og herrer med oversikt over den disjunkte kretsen av eiere av alminnelige varer («varepøbelen», sier Marx, for å skille dem fra den allmenne ekvivalenten); de er vesener som like mye er bestemt av den situasjon de står i som selgere av sin egen vare. Og siden enhver vare i prinsippet kan bli en allmenn ekvivalent, får vi den siste verdiformen ovenfor.

Det foregår altså enda en atskillelse (disjunksjon), nemlig – som vi ser – av hver av disjunktene i det opprinnelige uttrykket.⁷ Mens Hegel hadde påstått at den menneskelige frihet kunne nås ganske enkelt gjennom en *umiddelbar* opphevelse av en disjunksjon, viser Marx at den samme spaltningen bare vil fortsette i nye former, gjeldende for ethvert sosialt individ, så lenge bakenforliggende realiteter ikke blir opphevet først.

Denne bakenforliggende virkelighet viser seg i tid- og romformer. Det ser ut til at når Marx tilbakeviser Hegels deduksjon av menneskelig frihet, så gjør han det ved å referere til halsstarrigheten i visse Kant-klingende grunnsetninger. Utgangspunktet for Marx' kritikk av økonomien, fra midten av 1840-årene, var den utopiske kapitalismekritikk som ville fordele arbeidstid mellom mennesker på en «rettferdig» måte, og oppheve det ene menneskets utbytting av det andre ved å avskaffe pengene og innføre sirkulerende «arbeidssedler» i stedet.

Marx hevdet – sitt liv ut – at problemet ligger i det faktum at så lenge (det abstrakte) arbeidet er verdiens substans, så er *tiden*, i form av arbeidstid, målet på rikdommen, som tar form av bytteverdi. Men ettersom tiden ikke er persiper-

bar eller taktil, er rikdommen dermed henvist til å framstå i verdibærende mekaniske enheter, produkter vi kaller «varer». Pengenes eksistens følger uavvendelig av dette. Avskaffelsen av bytteverdien som produksjonens grunnlag ble derfor en hovedsak for Marx.

Et ganske tilsvarende poeng er bakgrunnen for Kants konstruksjon av naturlovene: Substansens konstans er syntetisk-apriorisk fordi tiden er en uforanderlig betingelse, men ikke kan persiperes. Kausalitet kommer i samme kategori fordi suksessjon ikke kan framtre objektivt uten materiell bevegelse, og vekselvirkning må framstå som et fellesforhold mellom ting fordi samtidighet mellom substanser ikke kan vise seg på annen måte.

Hos Kant ligger de logiske forløpere for slike lover i hans domstavle. Hvis denne misforstås, vil det straks føre til problemer i tolkningen av hans grunnsetninger for naturen.

La oss et øyeblikk gå tilbake til Bennett. Kants teori om «persepsjonens antepasjoner» er en framstilling av skjematiskerte kategorier forbundet med kvalitetsdommen. Ettersom den uendelige dom er uholdbar ifølge Bennett, må han hevde det samme om kategorien limitasjon (kontinuerlig negasjon av en realitet): Den er «spurious».⁸ Dermed blir hele Kants teori om intensiv størrelse oversett.

For en leser som står utenfor Freges tradisjon, er det riktignok ikke vanskelig å forstå limitasjonen i dens form av en slik (grads)størrelse. Den blir klart og tydelig eksplisert av Kant.⁹ Det skjer imidlertid gjennom en tankegang som kanskje mer enn noen annen i *Kritikk av den rene fornuft* viser hvordan dette verket måtte inspirere nettopp Hegel. *Via negativa* står vi derfor overfor en tendens i kommentarlitteraturen, til å fortrenge Kant fordi hans nærhet til farlig dialektisk tenkning blir åpenbar, ganske spesielt fordi negasjonsbegrepet er inne i bildet. Paul Guyers Kant-oppfatning er ett av mange slående tilfeller.¹⁰ Men det nevnte eksemplet

har en langt større rekkevidde enn som så.

Marx nøyde seg nemlig ikke med å hevde visse kantianske prinsipper kontra Hegel. Når han henviste til tidens strukturer som bakgrunn for domsformene, forvandlet han også Kants tidsbegrep, analogt med hvordan han overskred Hegels domsteori. Hos Marx er tiden ikke å oppfatte som en rent *ekstensiv* størrelse, slik den forblir i alle Kants versjoner. I *Kapitalen* finner vi derimot at arbeidstiden i utgangspunktet selv er en *intensiv* entitet, altså beror på en psykofysisk spenning hos arbeideren, en momentan *grad*. Som ekstensiv størrelse er den en funksjon av den intensive. Dette resulterer i såpass avanserte slutninger at det må beklages at Marx' leserkrets har sine Bennetter og sine Guyere i rikt monn – kritikere som forvansker debatten, som misforstår de dommer som foreligger i utgangspunktet, og dermed også begrepene om de mer konkrete lover i den kapitalistiske økonomien.

Frege selv – og *mutatis mutandis* hans åndsfeller i marginalistisk teori (Gossens, Walras, Jevons) – var i det minste så ærlige at de brøt åpent med et paradigme. De forsøkte ikke å lage umulige samrøringer av to eller flere distinkte tenkemåter. Deres etterfølgere har for det meste anvendt et helt annet kaliber. Ettersom de opprinnelige motsetningene og deres alvor er blitt fortrenget, mens de grove «stofflige interesser» er de samme som før, drømmer fregeanske tenkere om å skape nye «synteser» i en materie som avviser dem blankt. Ved vestlige universiteter i dag er følgene prekreare. Når det gjelder Marx er universitetssensorer i stand å delta i kommisjoner uten å vite noe om hans skrifter, og til å dele ut karakterer uten å vite noe om det de tross alt makter å lese. Det er som Aristoteles sa: Den som drømmer, tenker ikke.

NOTER

¹ Jfr. argumentasjonen i Jonathan Bennett: *Kant's Analytic*, Cambridge University Press 1966, s. 77-78.

² Se spesielt Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* 1787/1781, B 97f/A 71f.

³ Karl Marx, «Die Waare» [1867], i *Marx-Engels II, Studienausgabe politische Ökonomie*, Fischer Bücherei, Frankfurt 1966. S. 274. Forfatterens oversettelse.

⁴ Gottlob Frege, *Begriffsschrift*. Verlag L. Nebert, Halle, 1879. S. 5. Ifølge Michael Wolf ønsker Frege å fraskrive disse dommene ethvert logisk innhold. Se hans *Die Vollständigkeit der kantischen Urteilstafel*, Klostermann, Frankfurt am Main 1995. S. 254. Forfatterens oversettelse.

⁵ For de følgende verdiuttrykkene, se nærmere i Jørgen Sandemose: *Totalitet og metode*, Oslo 2007, s. 95-108.

⁶ Det er verdt å tenke på det faktum at moderne fregeansk logikk i stor grad oppfatter «disjunksjoner» som uttrykk som lar seg formulere bare som samening, uten gjensidig eksklusjon mellom leddene i predikater!

⁷ I en viktig artikkel viste logikeren Leo Lugarini i sin tid at dette ville være veien også for Hegel, som ellers ville komme opp i problemer i konstruksjonen av sitt dialektiske subjekt. Lugarini var ikke klar over at Marx hadde korrigeret Hegel i samme retning nesten hundre år tidligere. Se «Il giudizio in Hegel», *Il Pensiero*, II, Ateneo, Roma 1957, s. 215-257. Se Jørgen Sandemose, *Kapitalbegrep/Begrepsbegrep*, Universitetet i Oslo 1973, for en analyse av disjunksjonen. Leo Apostel påpeker for så vidt den samme atskillelsen når han sier at når et bestemt gode uttrykker sin verdi «i alle andre varer tilgjengelige på markedet», så skjer det hos Marx «gjennom lange disjunksjoner». Apostel går ikke inn på disses logiske grunnlag. Se «Logica e dialettica», i D. Marconi (utg.): *La formalizzazione della dialettica* (s. 417-470). Rosenberg & Sellier. Torino, 1979. («Logique et dialectique», fr. original 1978.) Jfr. kommentarer hos Jørgen Sandemose: «The World as a Game in Sraffa and Wittgenstein. A Study in Bourgeois Ideology», *Research in Political Economy*, Vol 19, Amsterdam og New York (Elsevier Science). S. 228. Note. (Opprinnelig hovedtittel: «Language Games and Production Equations».)

⁸ Bennett, *op. cit.*, s. 165.

⁹ Kant, *op. cit.*, særlig B 208-213/A 166-171.

¹⁰ Se hans Bennett-vennlige framstilling av Kants to første grunnsetninger, i *Kant and the Claims of Knowledge*, Cambridge University Press 1987, s. 190-205.